

Ю. В. Міхлін
Н. О. Кириллова
І. О. Морачковська

ЕЛЕМЕНТИ ДИФЕРЕНЦІАЛЬНОЇ ГЕОМЕТРІЇ

Навчальний посібник

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ»

ЕЛЕМЕНТИ ДИФЕРЕНЦІАЛЬНОЇ ГЕОМЕТРІЇ

Навчальний посібник

Рекомендовано
редакційно-видавничою
радою університету,
протокол № 2 від 17.05.19 р.

Харків
НТУ «ХПІ»
2020

УДК 514.7

М 69

Рецензенти:

К. В. Аврамов, д-р техн. наук, проф. Інститут проблем машинобудування ім. А. М. Підгорного НАН України

Ю. І. Руднєв, канд. фіз-мат. наук, доц., ХНУ ім. В. Н. Каразіна.

Міхлін Ю. В.

М 69 Елементи диференціальної геометрії : навчальн. посіб. / Міхлін Ю. В. Кириллова Н. О., Морачковська І. О. – Харків : НТУ “ХПІ”, 2020. – 44 с.

ISBN

У посібнику надано елементи диференціальної геометрії просторових кривих і поверхонь. Надані приклади додатка диференціальної геометрії до механіки. Запропоновані варіанти типових розрахунків для індивідуального виконання.

Призначено для студентів навчально-наукового інженерно-фізичного інституту за спеціальностями 113 «Прикладна математика» та 122 «Комп’ютерні науки».

Іл. 10. Бібліогр.: 17 найм.

УДК 514.7

ISBN

© Ю.В. Міхлін, Н.А.Кириллова,
І.О. Морачковська, 2019 р.

ВСТУП

Диференціальна геометрія є однією з базових математичних дисциплін. Моделювання фізичних явищ та процесів на основі диференціальної геометрії кривих і поверхонь є особливо актуальним в зв'язку зі зростаючою кількістю нелінійних задач, що виникають в деяких областях сучасної фізики, механіки та інженерії.

У даному посібнику подано диференціальну геометрію просторових кривих і поверхонь. Перший розділ присвячений вектор-функції скалярного аргументу і правилам її диференціювання, розглянуто дотичну до кривої, а також кривизну кривої і обчислення кривизни. У другому розділі вводиться природний базис в кожній точці кривої, а також аналізується змінність базису у вигляді формул Френе. Третій розділ присвячений диференціальній геометрії поверхонь. Розглянуто рівняння дотичної площини і нормалі до поверхні, вводяться перша і друга диференціальні форми поверхні, нормальна кривина в кожній точці поверхні, визначаються головні кривини і головні напрями. Введення в теорію обвідних сімейства кривих і поверхонь викладено в четвертому розділі.

РОЗДІЛ 1
ПРОСТОРОВА КРИВА. ВЕКТОР-ФУНКЦІЯ СКАЛЯРНОГО
АРГУМЕНТУ. ДОТИЧНА ДО ЛІНІЇ.
КРИВИНА КРИВОЇ ТА ЇЇ ОБЧИСЛЕННЯ

1.1. Просторова крива. Вектор-функція скалярного аргументу

Відомо, що крива може бути задана своїми параметричними рівняннями. Це означає, що кожна координата поточного радіус-вектора кривої (або поточної точки кривої) є функцією деякого параметра t

$$x = x(t), y = y(t), z = z(t). \quad (1.1)$$

Відповідно поточний радіус-вектор має такий вигляд:

$$\bar{r} = x(t)\bar{i} + y(t)\bar{j} + z(t)\bar{k}, \quad (1.2)$$

де $\bar{i}, \bar{j}, \bar{k}$ – одиничні вектори прямокутної декартової системи координат.

Вектор $\bar{r} = \bar{r}(t)$ є одночасно і вектором, і функцією; його називають *вектор-функцією* скалярного аргументу. Для подальшого припускаємо, що функції $x = x(t), y = y(t), z = z(t)$ мають неперервні похідні досить високого порядку.

Оскільки $\bar{r}(t)$ є функцією, для нього можна ввести поняття границі,

$$\lim_{t \rightarrow t_0} \bar{r}(t) = \bar{r}_0,$$

де $\bar{r}_0$ – деякий сталий вектор, і поняття похідної,

$$\frac{d\bar{r}}{dt} = \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{\bar{r}(t + \Delta t) - \bar{r}(t)}{\Delta t}.$$

Очевидно, що

$$\frac{d\bar{r}}{dt} = \frac{dx}{dt}\bar{i} + \frac{dy}{dt}\bar{j} + \frac{dz}{dt}\bar{k}. \quad (1.3)$$

1.2. Правила диференціювання вектор-функції скалярного аргументу

1.
$$\frac{d}{dt}(\bar{r}_1 + \bar{r}_2) = \frac{d\bar{r}_1}{dt} + \frac{d\bar{r}_2}{dt}.$$

Дійсно, приріст суми функцій складається з приростів доданків $\Delta(\bar{r}_1 + \bar{r}_2) = \Delta\bar{r}_1 + \Delta\bar{r}_2$, звідси

$$\lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{\Delta(\bar{r}_1 + \bar{r}_2)}{\Delta t} = \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{\Delta\bar{r}_1}{\Delta t} + \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{\Delta\bar{r}_2}{\Delta t} = \frac{d\bar{r}_1}{dt} + \frac{d\bar{r}_2}{dt}.$$

$$2. \quad \frac{d}{dt}(\bar{r}\varphi) = \frac{d\bar{r}}{dt}\varphi + \frac{d\varphi}{dt}\bar{r},$$

де $\varphi(t)$ – диференційована скалярна функція. Дійсно,

$$\Delta(\bar{r}\varphi) = (\varphi + \Delta\varphi)(\bar{r} + \Delta\bar{r}) - \bar{r}\varphi = \Delta\varphi(\bar{r} + \Delta\bar{r}) + \varphi\Delta\bar{r},$$

звідси

$$\frac{\Delta(\bar{r}\varphi)}{\Delta t} = \frac{\Delta\varphi}{\Delta t}(\bar{r} + \Delta\bar{r}) + \varphi \frac{\Delta\bar{r}}{\Delta t},$$

і після переходу до границі при $\Delta t \rightarrow 0$ отримуємо те, що й треба було довести.

$$3. \quad \frac{d}{dt}(\bar{r}_1\bar{r}_2) = \frac{d\bar{r}_1}{dt}\bar{r}_2 + \bar{r}_1 \frac{d\bar{r}_2}{dt},$$

всюди, де розглядаються скалярні добутки векторів. Дійсно,

$$\Delta(\bar{r}_1\bar{r}_2) = (\bar{r}_1 + \Delta\bar{r}_1)(\bar{r}_2 + \Delta\bar{r}_2) - \bar{r}_1\bar{r}_2 = \Delta\bar{r}_1(\bar{r}_2 + \Delta\bar{r}_2) + \bar{r}_1\Delta\bar{r}_2,$$

звідки отримуємо шукане, поділивши на Δt і переходячи до границі при $\Delta t \rightarrow 0$.

3°. *Наслідок.* Нехай $\bar{r}_1 = \bar{r}_2 = \bar{e}$, де $\bar{e}$ – одиничний вектор. Тоді $\bar{r}_1\bar{r}_2 = \bar{e}^2 = 1$, і з формули диференціювання скалярного добутку маємо

$$\bar{e} \frac{d\bar{e}}{dt} = 0 \tag{1.4}$$

Формула (1.4) означає, що *похідна одиничного вектора ортогональна до цього вектора*. Цей результат буде використаний в подальших розділах.

$$4. \quad \frac{d}{dt}(\bar{r}_1 \times \bar{r}_2) = \frac{d\bar{r}_1}{dt} \times \bar{r}_2 + \bar{r}_1 \times \frac{d\bar{r}_2}{dt},$$

де знак « $\times$ » являється символом векторного добутку. Дійсно,

$$\Delta(\bar{r}_1 \times \bar{r}_2) = (\bar{r}_1 + \Delta\bar{r}_1) \times (\bar{r}_2 + \Delta\bar{r}_2) - \bar{r}_1 \times \bar{r}_2 = \Delta\bar{r}_1 \times (\bar{r}_2 + \Delta\bar{r}_2) + \bar{r}_1 \times \Delta\bar{r}_2.$$

Розділивши на Δt і переходячи до границі при $\Delta t \rightarrow 0$, отримуємо формулу, що вписана раніше.

5. Для змішаного добутку маємо

$$\frac{d}{dt}(\bar{r}_1 \bar{r}_2 \bar{r}_3) = \frac{d\bar{r}_1}{dt} \bar{r}_2 \bar{r}_3 + \bar{r}_1 \frac{d\bar{r}_2}{dt} \bar{r}_3 + \bar{r}_1 \bar{r}_2 \frac{d\bar{r}_3}{dt}.$$

Доведення опустимо. Його можна легко отримати, застосувавши деякі попередні формули.

6. Диференціювання складної функції. Нехай $\bar{r} = \bar{r}(s)$, $s = f(t)$, тоді

$$\frac{d\bar{r}}{dt} = \frac{d\bar{r}}{ds} \frac{ds}{dt}.$$

Дійсно,

$$\frac{d\bar{r}}{dt} = \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{\Delta \bar{r}}{\Delta t} = \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \left(\frac{\Delta \bar{r}}{\Delta s} \frac{\Delta s}{\Delta t} \right) = \lim_{\Delta s \rightarrow 0} \frac{\Delta \bar{r}}{\Delta s} \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{\Delta s}{\Delta t} = \frac{d\bar{r}}{ds} \frac{ds}{dt}.$$

7. Для вектор-функції не мають місця теореми Ролля і Лагранжа. Однак може бути виписаний ряд Тейлора з остаточною членом.

1.3. Дотична до лінії

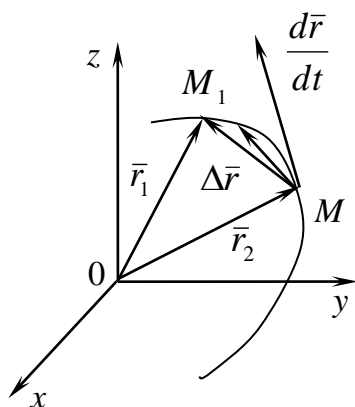

Рисунок 1.1

Розглянемо векторне рівняння кривої (1.2). Виділимо дві точки на кривій M і M_1 (рис.1.1), які відповідають значенням параметра t і t_1 . Хорда, що з'єднає точки M і M_1 , визначає вектор $\Delta \bar{r} = \bar{r}_1 - \bar{r} = \overline{MM_1}$. При переході до границі, коли $\Delta t \rightarrow 0$, точка M_1 , рухаючись за дугою M_1M , в границі збігається з точкою M . При цьому $\Delta \bar{r} \rightarrow 0$ при $\Delta t \rightarrow 0$, але відношення $\frac{\Delta \bar{r}}{\Delta t}$ зберігає в

границі кінцеве значення. Січна в граничному випадку займе положення дотичної до лінії в точці M . На цій дотичній і буде лежати вектор похідної

$$\frac{d\bar{r}}{dt} = \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{\Delta \bar{r}}{\Delta t}.$$

Останній результат можна сформулювати у вигляді теореми.

Теорема. Похідна від радіус-вектора поточної точки кривої має напрямок дотичної до кривої.

Оскільки границя відношення довжини дуги $\overset{\cup}{MM_1} = \Delta s$ до довжини хорди MM_1 дорівнює 1, тобто, $\lim_{M_1 \rightarrow M} \frac{\Delta s}{|\Delta \vec{r}|} = 1$, то

$$\left| \frac{d\vec{r}}{dt} \right| = \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \left| \frac{\Delta \vec{r}}{\Delta t} \right| = \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \left| \frac{\Delta s}{\Delta t} \right|.$$

1.4. Кривизна плоскої кривої та її обчислення

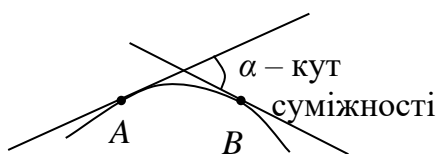

Рисунок 1.2

Ступінь викривленості кривої визначається кутом повороту дотичної до кривої (кутом суміжності) (рис. 1.2). Однак цей кут залежить від довжини дуги кривої AB . Введемо середню кривизну кривої для заданої дуги AB ,

$$k_{cp} = \frac{\alpha}{\overset{\cup}{AB}}.$$

Позначимо:

$$\alpha = \Delta\varphi, \quad \left| \overset{\cup}{AB} \right| = \Delta s,$$

тому запишемо $k_{cp} = \left| \frac{\Delta\varphi}{\Delta s} \right|$.

Тут Δs – скінченна величина, тому значення середньої кривизни залежить від вибору Δs . Для характеристики степеню викривленості (кривизни) кривої саме в точці необхідно перейти до границі при $B \rightarrow A$.

Означення. Кривизна кривої в точці A дорівнює

$$k_A = \lim_{\Delta s \rightarrow 0} \left| \frac{\Delta\varphi}{\Delta s} \right|. \quad (1.5)$$

Зазначимо, що кривизна завжди вибирається додатною, тому, що вона не повинна залежати від напрямку руху за кривою.

Для отримання формули обчислення кривизни кривої, що задана рівнянням $y = f(x)$ в прямокутних декартових координатах, використаємо зображення на рис. 1.3.

Виходячи з формули (1.5), запишемо

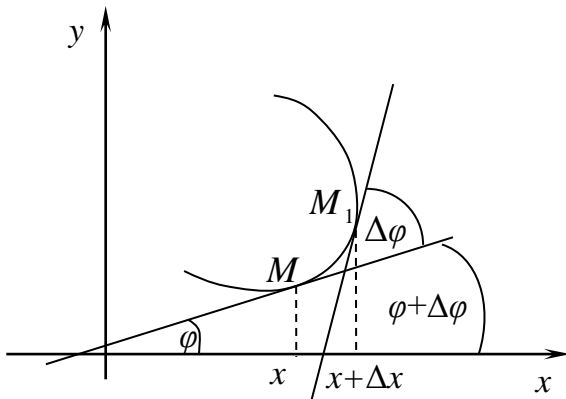

Рисунок 1.3

$$k_M = \lim_{\Delta s \rightarrow 0} \left| \frac{\Delta \varphi}{\Delta s} \right| = \left| \frac{d\varphi}{ds} \right| = \left| \frac{dx}{ds} \right|.$$

Якщо згадати геометричний зміст похідної, тобто $\operatorname{tg} \varphi = \frac{dy}{dx}$, маємо

$$\varphi = \operatorname{arctg} \left(\frac{dy}{dx} \right), \text{ тоді } \frac{d\varphi}{dx} = \frac{y''}{1 + (y')^2} \text{ (тут і}$$

далі $y' = \frac{dy}{dx}$), крім того, $\frac{ds}{dx} = \sqrt{1 + y'^2}$.

Остаточно,

$$k_M = \left| \frac{y''}{(1 + y'^2)^{3/2}} \right|. \quad (1.6)$$

Приклад 1. Парабола $y^2 = 2px$. Тут нескладні обчислення дають $k|_{x=0, y=0} = \frac{1}{p}$.

Приклад 2. Пряма $y = ax + b$, тут $y' = 0$ і $k = 0$ в довільній точці.

Приклад 3. Коло радіуса R . Тут зручніше використовувати не формулу (1.5), а вираз для середньої кривини.

$$k_{cp.} = \frac{\alpha}{\left| \overset{\cup}{AB} \right|} = \frac{\alpha}{\alpha R} = \frac{1}{R}.$$

Перехід до границі не змінить цього значення, отже, кривина в довільній точці кола дорівнює $\frac{1}{R}$.

У багатьох задачах і теоретичних викладках окрім кривини вводять радіус кривини

$$R = \frac{1}{k}. \quad (1.7)$$

1.5. Кривизна просторової кривої та її обчислення

Визначення кривизни за формулою (1.5) має місце і у просторі. В якості основного «природного параметра» беремо довжину дуги кривої s , так що поточний радіус-вектор кривої записуємо як

$$\bar{r} = x(s)\bar{i} + y(s)\bar{j} + z(s)\bar{k}.$$

Розглянемо модуль вектора $\bar{\sigma} = \frac{d\bar{r}}{ds}$, а саме

$$|\bar{\sigma}| = \left| \frac{d\bar{r}}{ds} \right| = \lim_{\Delta s \rightarrow 0} \left| \frac{\Delta \bar{r}}{\Delta s} \right| = \lim_{\Delta s \rightarrow 0} \left| \frac{\overline{AB}}{\overset{\cup}{AB}} \right| = 1,$$

тому $\left| \frac{d\bar{r}}{ds} \right| = |\bar{\sigma}| = 1$ в довільній точці кривої.

Нехай вектор $\bar{\sigma}$ направлено за дотичною до кривої в деякій точці A (рис. 1.4). Задаючи приріст параметра Δs , переходимо до точки B , а вектор $\frac{d\bar{r}}{ds}$, що направлено за дотичною до кривої в точці B , позначимо через $\bar{\sigma} + \Delta \bar{\sigma}$. Але ми отримали, що $|\bar{\sigma}| = |\bar{\sigma} + \Delta \bar{\sigma}| = 1$, тому $\triangle MNB$ є рівнобедреним. Позначаючи кут повороту дотичної через $\Delta \varphi$, записуємо

$$|\Delta \bar{\sigma}| = 2|\bar{\sigma}| \left| \sin \frac{\Delta \varphi}{2} \right| = 2 \left| \sin \frac{\Delta \varphi}{2} \right|.$$

Звідси маємо

$$\left| \frac{\Delta \bar{\sigma}}{\Delta s} \right| = \frac{\left| \sin \frac{\Delta \varphi}{2} \right|}{\left| \frac{\Delta \varphi}{2} \right|} = \left| \frac{\Delta \varphi}{\Delta s} \right|,$$

отже, в границі, при $\Delta s \rightarrow 0$, знаходимо, зв'язуючи з означенням кривизни, що

$$\left| \frac{d\bar{\sigma}}{ds} \right| = \left| \frac{d\varphi}{ds} \right| = k,$$

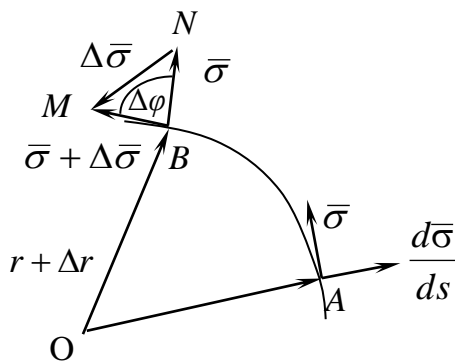

Рисунок 1.4

З іншого боку, маємо

$$\left| \frac{d\bar{\sigma}}{ds} \right| = \left| \frac{d^2\bar{r}}{ds^2} \right|.$$

Отже, ми отримали наступну формулу для обчислення кривини:

$$k = \left| \frac{d\bar{\sigma}}{ds} \right| = \left| \frac{d^2\bar{r}}{ds^2} \right| = \sqrt{\left(\frac{d^2x}{ds^2} \right)^2 + \left(\frac{d^2y}{ds^2} \right)^2 + \left(\frac{d^2z}{ds^2} \right)^2} \quad (1.8)$$

Далі, оскільки $\bar{\sigma}$ – одиничний вектор, то з формули (1.4) випливає, що вектор $\bar{\sigma}$ є ортогональним до вектора, що направлено за дотичною, $\frac{d\bar{\sigma}}{ds}$, отже, цей останній вектор лежить в нормальній площині до кривої в заданій точці. Відповідний напрямок називають напрямком головної нормалі. Позначуючи одиничний вектор головної нормалі через $\bar{n}$, записуємо так звану *першу формулу Френе*:

$$\frac{d\bar{\sigma}}{ds} = k \bar{n}, \quad (1.9)$$

де коефіцієнт пропорційності k є кривизна. Оскільки $|\bar{n}| = 1$, то $k = \left| \frac{d\bar{\sigma}}{ds} \right|$. (Напрямок головної нормалі $\bar{n}$ вибираємо таким чином, щоб кривизна k була додатною).

Перейдемо до обчислення кривизни в більш загальному випадку, коли радіус-вектор кривої є функцією довільного параметра $\bar{r} = \bar{r}(t)$. Справедлива рівність

$$\left(\frac{d\bar{r}}{dt} \right)^2 = \left(\frac{d\bar{r}}{ds} \right)^2 \left(\frac{ds}{dt} \right)^2 = \left(\frac{ds}{dt} \right)^2, \quad (1.10)$$

оскільки раніше було встановлено, що $\left| \frac{d\bar{r}}{ds} \right| = 1$.

Диференціюємо рівність (1.10) за параметром t , маємо

$$\frac{d\bar{r}}{dt} \frac{d^2\bar{r}}{dt^2} = \frac{ds}{dt} \frac{d^2s}{dt^2}. \quad (1.11)$$

Знову піднесемо до квадрата, та отримуємо

$$\left(\frac{d\bar{r}}{dt} \frac{d^2\bar{r}}{dt^2}\right)^2 = \left(\frac{ds}{dt}\right)^2 \left(\frac{d^2s}{dt^2}\right)^2 = \left(\frac{d^2s}{dt^2}\right)^2 \left(\frac{d\bar{r}}{dt}\right)^2 \quad (1.12)$$

Тепер обчислимо

$$\frac{d\bar{r}}{ds} = \frac{d\bar{r}}{dt} \frac{1}{\frac{ds}{dt}} \quad (1.13)$$

і

$$\frac{d^2\bar{r}}{ds^2} = \frac{d^2\bar{r}}{dt^2} \frac{1}{\left(\frac{ds}{dt}\right)^2} + \frac{d\bar{r}}{dt} \left[\frac{-\frac{d^2s}{dt^2}}{\left(\frac{ds}{dt}\right)^2} \right] \frac{1}{\frac{ds}{dt}}$$

Звідси

$$k^2 = \left(\frac{d^2\bar{r}}{ds^2}\right)^2 = \frac{\left(\frac{d^2\bar{r}}{dt^2}\right)^2 \left(\frac{ds}{dt}\right)^2 + \left(\frac{d\bar{r}}{dt}\right)^2 \left(\frac{d^2s}{dt^2}\right)^2 - 2 \frac{d^2\bar{r}}{dt^2} \frac{d\bar{r}}{dt} \left(\frac{d^2s}{dt^2} \frac{ds}{dt}\right)}{\left[\left(\frac{ds}{dt}\right)^2\right]^3}$$

В останню формулу, виключаючи природний параметр s , підставимо замість $\left(\frac{ds}{dt}\right)^2$, $\left(\frac{d^2s}{dt^2} \frac{ds}{dt}\right)$ і $\left(\frac{d^2s}{dt^2}\right)^2$ відповідні вирази з формул (1.10), (1.11) та (1.12).

Отримуємо

$$\begin{aligned} k^2 &= \frac{\left(\frac{d^2\bar{r}}{dt^2}\right)^2 \left(\frac{d\bar{r}}{dt}\right)^2 + \left(\frac{d\bar{r}}{dt}\right)^2 \left(\frac{d^2\bar{r}}{dt^2}\right)^2 - 2 \left(\frac{d\bar{r}}{dt} \frac{d^2\bar{r}}{dt^2}\right)^2}{\left[\left(\frac{d\bar{r}}{dt}\right)^2\right]^3} = \\ &= \frac{\left(\frac{d^2\bar{r}}{dt^2}\right)^2 \left(\frac{d\bar{r}}{dt}\right)^2 - \left(\frac{d\bar{r}}{dt} \frac{d^2\bar{r}}{dt^2}\right)^2}{\left[\left(\frac{d\bar{r}}{dt}\right)^2\right]^3} = \frac{\left[\frac{d\bar{r}}{dt} \times \frac{d^2\bar{r}}{dt^2}\right]^2}{\left[\left(\frac{d\bar{r}}{dt}\right)^2\right]^3}, \end{aligned} \quad (1.14)$$

де знак « $\times$ » означає векторний добуток. В тому, що $(\bar{r}' \times \bar{r}'')^2 = (y'z'' - z'y'')^2 + (x'z'' - z'x'')^2 + (x'y'' - y'x'')^2$ і $(\bar{r}'')^2 (\bar{r}')^2 - (\bar{r}'' \bar{r}')^2$

співпадають, можна легко переконатися безпосереднім обчисленням (тут для стислості введений символ $'$) як знак диференціювання за параметром t). У випадку якщо $t = s$, з (1.13) маємо

$$k^2 = \left[\frac{d\bar{r}}{ds} \times \frac{d^2\bar{r}}{ds^2} \right]^2. \quad (1.15)$$

Якщо розглянута крива являє собою траєкторію руху деякої матеріальної точки, а t – час, то, вводячи вектори швидкості $\bar{V} = \frac{d\bar{r}}{dt}$ і прискорення

$\bar{W} = \frac{d^2\bar{r}}{dt^2}$, можна переписати формулу (1.14) у вигляді

$$k^2 = \frac{(\bar{V} \times \bar{W})^2}{V^6}.$$

Приклад. Гвинтова лінія, яка задана рівняннями $x = a \cos t$, $y = a \sin t$, $z = at$, де a, m – деякі сталі. Напишемо вектори

$$\frac{d\bar{r}}{dt}(-a \sin t, a \cos t, am) \text{ та } \frac{d^2\bar{r}}{dt^2}(-a \cos t, -a \sin t, 0).$$

Тоді

$$\left[\left(\frac{d\bar{r}}{dt} \right)^2 \right]^3 = (a^2(1+m^2))^3;$$

$$\frac{d\bar{r}}{dt} \times \frac{d^2\bar{r}}{dt^2} = \begin{vmatrix} \bar{i} & \bar{j} & \bar{k} \\ -a \sin t & a \cos t & am \\ -a \cos t & -a \sin t & 0 \end{vmatrix} = \bar{i}(a^2 m \sin t) - \bar{j}(a^2 m \cos t) + \bar{k}a^2,$$

а також

$$\left(\frac{d\bar{r}}{dt} \times \frac{d^2\bar{r}}{dt^2} \right)^2 = a^4(1+m^2).$$

Отже, за формулою (1.14) маємо

$$k^2 = \frac{1}{a^2(1+m^2)^2},$$

тобто кривина гвинтової лінії має однакове значення в усіх точках даної кривої.

Зазначимо, що формулу (1.13) можна переписати як

$$\frac{d\bar{r}}{dt} = \frac{d\bar{r}}{ds} \frac{ds}{dt}.$$

Після диференціювання маємо

$$\frac{d^2\bar{r}}{dt^2} = \frac{d^2\bar{r}}{ds^2} \left(\frac{ds}{dt}\right)^2 + \frac{d\bar{r}}{ds} \frac{d^2s}{dt^2}. \quad (1.16)$$

Якщо крива задана рівняннями, що залежать від довільного параметра t , то рівняння (1.16) дає можливість визначити невідомий вектор $\frac{d^2\bar{r}}{ds^2}$, а потім і кривизну кривої як модуль цього вектора, це можливо тому, що $\frac{d\bar{r}}{ds} = \bar{\sigma}$ – це відомий одиничний вектор дотичної, а інші члени рівняння (1.16) можна досить легко обчислити. Таким чином, для обчислення кривизни можливо використати як формулу (1.14), так і формулу (1.16).

РОЗДІЛ 2 ФОРМУЛИ ФРЕНЕ

2.1. Формули Френе. Тригранник Френе

У попередніх параграфах було введено два одиничних ортогональних вектори, а саме: вектор $\bar{\sigma} = \frac{d\bar{r}}{ds}$, спрямований по дотичній до кривої, та вектор головної нормалі $\bar{n}$, який визначається за першою формулою Френе (1.9). Введемо також одиничний вектор $\bar{b}$, ортогональний векторам $\bar{\sigma}$ і $\bar{n}$, як векторний добуток $\bar{\sigma}$ на $\bar{n}$

$$\bar{b} = \bar{\sigma} \times \bar{n}. \quad (2.1)$$

Нормаль, що визначається вектором $\bar{b}$, називається *бінормаллю*. Очевидно, що отримана права трійка ортогональних векторів. Цей рухливий базис (або репер), який супроводжує точку M при її русі вздовж кривої, називається *рухомим*, а також *природним базисом* або *репером Френе* (Френе – французький геометр XIX століття, який у 1847 році першим написав формули для похідних по довжині дуги трьох базисних векторів $\bar{\sigma}$, $\bar{n}$, $\bar{b}$).

Площина, що проходить через вектори $\bar{\sigma}$ і $\bar{n}$, називається *стичною*, через вектори $\bar{n}$ і $\bar{b}$ – *нормальною*, а через вектори $\bar{\sigma}$ і $\bar{b}$ – *спрямною*. Ці три площини утворюють так званий *природний тригранник*, або *тригранник Френе* (рис. 2.1).

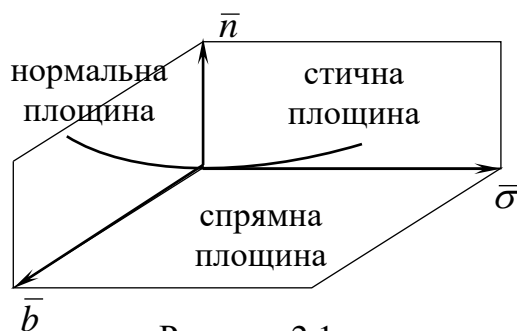

Рисунок 2.1

Рівняння (1.9) визначає похідну $\frac{d\bar{\sigma}}{ds}$. Для того, щоб отримати похідні від векторів $\bar{n}$ і $\bar{b}$, звернемося до формули (2.1). Диференціюючи за s і використовуючи формул (1.9), маємо

$$\frac{d\bar{b}}{ds} = \frac{d\bar{\sigma}}{ds} \times \bar{n} + \bar{\sigma} \times \frac{d\bar{n}}{ds} = k \bar{n} \times \bar{n} + \bar{\sigma} \times \frac{d\bar{n}}{ds} = \bar{\sigma} \times \frac{d\bar{n}}{ds}.$$

Звідси випливає, що вектори $\frac{d\bar{b}}{ds}$ і $\bar{\sigma}$ ортогональні. Крім того, $\frac{d\bar{b}}{ds}$ ортогональний до $\bar{b}$ (див. п.3° в 1.2). Таким чином, напрямок вектора $\frac{d\bar{b}}{ds}$ співпадає з напрямком вектора головної нормалі $\bar{n}$. Тобто

$$\frac{d\bar{b}}{ds} = -\chi \bar{n}. \quad (2.2)$$

Це друга формула Френе, де коефіцієнт χ , що називається *скрутом кривої*, характеризує змінність вектора $\bar{b}$ по довжині дуги, тобто поворот стичної площини. Якщо $\chi = 0$, то крива лежить в цій площині.

Тепер розглянемо $\frac{d\bar{n}}{ds}$. Цей вектор є ортогональним до $\bar{n}$ (за формулою (1.4)), тому в розкладанні по ортогональному базису $\bar{\sigma}$, $\bar{n}$, $\bar{b}$,

$$\frac{d\bar{n}}{ds} = a\bar{\sigma} + b\bar{n} + c\bar{b}, \quad (2.3)$$

маємо, що коефіцієнт $b = 0$.

Диференціюємо рівність $\bar{\sigma} \bar{n} = 0$,

$$\frac{d\bar{\sigma}}{ds} \bar{n} + \bar{\sigma} \frac{d\bar{n}}{ds} = 0.$$

В останнє співвідношення підставимо вирази $\frac{d\bar{n}}{ds}$ з (2.3) і $\frac{d\bar{b}}{ds}$ з (1.9).

Отримуємо рівність $k + a = 0$, звідси коефіцієнт $a = -k$.

Оскільки $\bar{b} = \bar{\sigma} \times \bar{n}$, маємо

$$\frac{d\bar{b}}{ds} = \frac{d\bar{\sigma}}{ds} \times \bar{n} + \bar{\sigma} \times \frac{d\bar{n}}{ds} = K\bar{n} \times \bar{n} + \bar{\sigma} \times (a\bar{\sigma} + c\bar{b}) = c\bar{\sigma} \times \bar{b} = -c\bar{n}. \quad (2.4)$$

С іншого боку, за другою формулою Френе, $\frac{d\bar{b}}{ds} = -\chi \bar{n}$.

Таким чином, $c = \chi$, і остаточно отримуємо *третю формулу Френе*:

$$\frac{d\bar{b}}{ds} = -k\bar{\sigma} + \chi \bar{b}. \quad (2.5)$$

За означенням кривизна $k > 0$, але скрут кривої χ може бути будь-якого знаку. Для обчислення скриту кривої використовуємо другу формулу Френе $\frac{d\bar{b}}{ds} = -\chi\bar{n}$. Помноживши скалярно на $\bar{n}$ ліву і праву частини рівності, одержимо

$$-\chi = \frac{d\bar{b}}{ds} \bar{n}.$$

З урахуванням рівності $\frac{d\bar{b}}{ds} = \bar{\sigma} \times \frac{d\bar{n}}{ds}$ (див. формулу (2.4)), маємо

$$-\chi = \left(\bar{\sigma}, \frac{d\bar{n}}{ds}, \bar{n} \right),$$

де в круглих дужках записано змішаний добуток трьох векторів. Оскільки

$\bar{\sigma} = \frac{d\bar{r}}{ds}$, а з першої формули Френе випливає, що $\bar{n} = \frac{1}{k} \frac{d\bar{\sigma}}{ds} = \frac{1}{k} \frac{d^2\bar{r}}{ds^2}$, то

$$\chi = \left(\bar{\sigma} \bar{n} \frac{d\bar{n}}{ds} \right) = \frac{1}{k^2} \left(\frac{d\bar{r}}{ds} \frac{d^2\bar{r}}{ds^2} \frac{d^3\bar{r}}{ds^3} \right) = \frac{(\bar{r}' \bar{r}'' \bar{r}''')}{[\bar{r}' \times \bar{r}'']^2}, \quad (2.6)$$

де в даному випадку штрих означає диференціювання по s .

2.2 Аналіз системи рівнянь Френе

Система рівнянь Френе (1.9), (2.2) і (2.5) характеризує переміщення тригранника Френе, який визначається векторами $\bar{\sigma}$, $\bar{n}$, $\bar{b}$, вздовж заданої кривої. При описі деяких фізичних процесів, наприклад, в задачах розповсюдження хвиль, замість нерухомої координатної системи з успіхом використовують рухливий (природний) базис, складений із зазначених векторів, який переміщається уздовж траєкторії руху разом з деякою заданою точкою матеріального середовища.

Систему рівнянь Френе розіб'ємо на дві підсистеми, перша з яких записується при $\chi=0$, а друга при $k=0$

$$\begin{cases} \frac{d\bar{\sigma}}{ds} = k\bar{n} \\ \frac{d\bar{n}}{ds} = -k\bar{\sigma}, \\ \frac{d\bar{b}}{ds} = 0 \end{cases}, \quad \begin{cases} \frac{d\bar{\sigma}}{ds} = 0 \\ \frac{d\bar{n}}{ds} = \chi\bar{b} \\ \frac{d\bar{b}}{ds} = -\chi\bar{n} \end{cases}. \quad (2.7)$$

У першій підсистемі вектор бінормалі $\bar{b}$ є постійним і визначає вісь обертання тригранників Френе при русі вздовж кривої; у другій підсистемі вісь обертання – дотична, яка визначається фіксованим вектором $\bar{\sigma}$. Таким чином, в першому випадку отримуємо рух в стичній площині, причому швидкість обертання визначається коефіцієнтом k , а в другому – в нормальній площині, при цьому швидкість обертання визначається коефіцієнтом χ . В силу лінійності рівнянь повну систему рівнянь отримуємо складанням двох підсистем (2.7). Відповідно повна швидкість обертання складається з двох компонент

$$\bar{\Phi} = k\bar{b} + \chi\bar{\sigma}.$$

Відзначимо також, що система рівнянь Френе може бути в деяких випадках інтегрована, серед цих випадків виділимо найпростіші:

1) $k = 0$, тоді $\bar{\sigma} = \bar{\sigma}_0 = \text{const}$. Оскільки $\bar{\sigma}_0 = \frac{d\bar{r}}{ds}$, то $\bar{r} = \bar{\sigma}_0 + \bar{r}_0$.

Впроваджуючи координати векторів $\bar{\sigma}_0(\alpha, \beta, \gamma)$, $\bar{r}(x, y, z)$, $\bar{r}_0(x_0, y_0, z_0)$, отримуємо, виключив параметр s , відомі рівняння прямої лінії

$$\frac{x - x_0}{\alpha} = \frac{y - y_0}{\beta} = \frac{z - z_0}{\gamma}.$$

2) $\chi = 0$, тоді $\bar{b} = \bar{b}_0 = \text{const}$, при цьому отримуємо криву, що розміщується в площині.

3) Гвинтова лінія (див. приклад в розділі 1.6). Було показано, що в даному випадку кривизна $k = \text{const}$. Обчислення показують, що скрут кривої $\chi = \text{const}$. Виявляється, що це єдина лінія, у якій скрут кривої пропорційне кривині.

У загальному випадку три рівняння Френе пов'язують дев'ять скалярних компонент трьох векторів $\bar{\sigma}, \bar{n}, \bar{b}$. Однак існують ще шість умов, накладені на ці компоненти. Це умови ортогональності векторів, а також умови, що впливають з того факту, що ці вектори одиничні

$$\bar{\sigma} \cdot \bar{n} = \bar{\sigma} \cdot \bar{b} = \bar{n} \cdot \bar{b} = 0, \quad \bar{\sigma}^2 = \bar{n}^2 = \bar{b}^2 = 1. \quad (2.8)$$

Загальна кількість рівнянь ((1.9), (2.2),(2.5) и (2.8)) дорівнює дев'яти, що збігається з числом скалярних компонент векторів $\bar{\sigma}, \bar{n}, \bar{b}$. Крім того, в рівняння Френе входять кривизна k і скрут кривої χ . Теорему про існування та єдиність розв'язку системи рівнянь Френе, доповненої співвідношеннями (2.8), сформулюємо без доказу.

Теорема. *Якщо задано кривизну та скрут кривої як неперервні функції довжини дуги s , то існує єдиний розв'язок системи рівнянь Френе (1.9), (2.2), (2.5) $\bar{\sigma}(s)$, $\bar{n}(s)$ і $\bar{b}(s)$, що задовольняє співвідношенням (2.8) і наступним початковим умовам: в даній точці $M_0|_{s=s_0}$ задано природний тригранник Френе $\bar{\sigma}(s_0)$, $\bar{n}(s_0)$ і $\bar{b}(s_0)$. Цей розв'язок визначено в деякому околі точки M_0 .*

У свою чергу, отриманий природний тригранник Френе однозначно визначає просторову криву, а саме, радіус-вектор $\vec{r}(x(s), y(s), z(s))$.

Нотатки з історії диференціальної геометрії

Диференціальна геометрія виникла та розвивалась в тісному зв'язку з математичним аналізом, який сам в значній степені виріс з задач геометрії. **Теорія просторових кривих** була заснована А.К. Клеро в його праці «Про криві двоякої кривизни» (1731) та розвинута потім в трудах Ейлера (1786), Монжа (1771), Ланкре (1806), Коші, Серре (1851), Френе (1852) та інших математиків 18 та 19 сторічч.

РОЗДІЛ 3
ПОВЕРХНЯ В ПРОСТОРИ.
ПЕРША І ДРУГА КВАДРАТИЧНІ ФОРМИ ПОВЕРХНІ

3.1. Поверхня в просторі. Дотична площина і нормаль до поверхні

Відомо, що поверхня в просторі визначається рівнянням

$$P(x, y, z) = 0, \quad (3.1)$$

яке зв'язує прямокутні декартові координати x, y, z . Інший спосіб аналітичного опису поверхні – використання параметричних рівнянь

$$x = \varphi(u, v), \quad y = \psi(u, v), \quad z = \zeta(u, v). \quad (3.2)$$

Виключаючи параметри u, v , ми повертаємося до рівняння (3.1), що зв'язує змінні x, y, z .

Нехай задана деяка точка $M_0(x_0, y_0, z_0)$ на поверхні. Візьмемо довільну криву, що лежить на поверхні і проходить через цю точку. Нехай крива визначається рівняннями

$$x = x(t), \quad y = y(t), \quad z = z(t).$$

Підставляючи ці співвідношення в (3.1) і диференціюючи по параметра t , отримуємо

$$\frac{\partial P}{\partial x} \frac{dx}{dt} + \frac{\partial P}{\partial y} \frac{dy}{dt} + \frac{\partial P}{\partial z} \frac{dz}{dt} = 0. \quad (3.3)$$

Рівність (3.3) можна розглядати як умову ортогональності вектора $\vec{r}'\left(\frac{dx}{dt}, \frac{dy}{dt}, \frac{dz}{dt}\right)$, напрямленого по дотичній до кривої, а значить, і до поверхні, до вектора $\vec{N}\left(\frac{\partial P}{\partial x}, \frac{\partial P}{\partial y}, \frac{\partial P}{\partial z}\right) = \text{grad } P$.

Оскільки крива обрана довільно, то вектор $\vec{N}$ ортогональний до всіх дотичних до поверхні, що проходять через точку M_0 (ці дотичні заповнюють дотичну площину). Вектор $\vec{N}$ зветься нормальним вектором площини. Рівняння дотичної площини і нормалі до поверхні в точці M_0 мають вигляд

$$P'_x(x - x_0) + P'_y(y - y_0) + P'_z(z - z_0) = 0,$$

$$\frac{x-x_0}{P'_x} = \frac{y-y_0}{P'_y} = \frac{z-z_0}{P'_z}, \quad (3.4)$$

де всі похідні обчислюються в точці M_0 .

Зауважимо, що все тут сказане щодо дотичної площини і нормалі відноситься до неособливих точок поверхні. Особливі точки поверхні, для яких виписані формули не мають сенсу, визначаються рівняннями

$$\frac{\partial P}{\partial x} = \frac{\partial P}{\partial y} = \frac{\partial P}{\partial z} = 0.$$

Тепер звернемося до параметричних рівнянь поверхні. Підставляючи співвідношення (3.2) в рівняння (3.1) і диференціюючи за u, v , маємо

$$\begin{cases} \frac{\partial P}{\partial x} \varphi'_u + \frac{\partial P}{\partial y} \psi'_u + \frac{\partial P}{\partial z} \zeta'_u = 0, \\ \frac{\partial P}{\partial x} \varphi'_v + \frac{\partial P}{\partial y} \psi'_v + \frac{\partial P}{\partial z} \zeta'_v = 0. \end{cases}$$

Звідси отримуємо, що

$$P'_x = K(\psi'_u \zeta'_v - \psi'_v \zeta'_u), \quad P'_y = K(\varphi'_u \zeta'_v - \varphi'_v \zeta'_u), \quad P'_z = K(\varphi'_u \psi'_v - \varphi'_v \psi'_u),$$

де K – деяка стала. Останні рівності дають можливість записати рівняння дотичної площини і нормалі до поверхні, наданих формулами (3.4), в параметричному вигляді. При цьому константа K скорочується.

Параметри u, v визначають положення точки на поверхні, тому їх називають криволінійними координатами на поверхні. Координатні лінії $u = \text{const}$ або $v = \text{const}$ в загальному випадку будуть кривими лініями. Лінія $v = \text{const}$, вздовж якої змінюється тільки параметр u , називається координатною лінією u , а лінія $u = \text{const}$, вздовж якої змінюється тільки параметр v – координатною лінією v .

3.2. Перша квадратична форма поверхні. Диференціальний елемент площі поверхні

Розглянемо квадрат диференціала довжини дуги будь-якої лінії на поверхні

$$(ds)^2 = d\bar{r}^2 = \left(\frac{\partial \bar{r}}{\partial u} du + \frac{\partial \bar{r}}{\partial v} dv \right)^2.$$

Підставимо в цю рівність вирази $\frac{\partial \bar{r}}{\partial u} = \frac{\partial x}{\partial u} \bar{i} + \frac{\partial y}{\partial u} \bar{j} + \frac{\partial z}{\partial u} \bar{k}$ і

$\frac{\partial \bar{r}}{\partial v} = \frac{\partial x}{\partial v} \bar{i} + \frac{\partial y}{\partial v} \bar{j} + \frac{\partial z}{\partial v} \bar{k}$, виділимо коефіцієнти при $du^2, dudv, dv^2$, та

отримаємо

$$dS^2 = E(u, v)du^2 + 2F(u, v)dudv + G(u, v)dv^2, \quad (3.5)$$

де

$$E = \left(\frac{\partial x}{\partial u} \right)^2 + \left(\frac{\partial y}{\partial u} \right)^2 + \left(\frac{\partial z}{\partial u} \right)^2, \quad F = \frac{\partial x}{\partial u} \frac{\partial x}{\partial v} + \frac{\partial y}{\partial u} \frac{\partial y}{\partial v} + \frac{\partial z}{\partial u} \frac{\partial z}{\partial v},$$

$$G = \left(\frac{\partial x}{\partial v} \right)^2 + \left(\frac{\partial y}{\partial v} \right)^2 + \left(\frac{\partial z}{\partial v} \right)^2. \quad (3.6)$$

Як видно з останніх формул, коефіцієнти E, F, G не залежать від вибору лінії на поверхні, а залежать тільки від вигляду поверхні та від координат точки.

Квадратична форма ds^2 , що визначена в (3.5), називається *першою квадратичною формою поверхні* (або першою диференціальною формою Гаусса, а також лінійним елементом поверхні). Це основна метрична форма поверхні. Вона інваріантна в тому сенсі, що не змінюється при переміщенні поверхні як твердого тіла, і не залежить від перетворення декартової системи координат.

Якщо позначити

$$|\bar{r}'_u| = a, \quad |\bar{r}'_v| = b,$$

то з (3.6) випливає, що

$$E = a^2, \quad G = b^2, \quad F = \bar{r}'_u \bar{r}'_v = ab \cos \gamma,$$

де γ – кут між векторами $\bar{r}'_u$ і $\bar{r}'_v$, тобто кут, під яким перетинаються координатні лінії. Крім того,

$$EG - F^2 = a^2 b^2 (1 - \cos^2 \gamma) = a^2 b^2 \sin^2 \gamma. \quad (3.7)$$

Отже, коефіцієнти E, G і дискримінант $EG - F^2$ – додатні, а квадратична форма ds^2 додатно визначена. Коефіцієнт F може бути як додатнім, так і від’ємним в залежності від знаку $\cos\gamma$, тобто в залежності від того, чи буде координатний кут гострим чи тупим. Якщо $\gamma = \frac{\pi}{2}$, то координатні лінії ортогональні, і $F = 0$.

Зауважимо також, що

$$|\bar{N}| = |\bar{r}'_u \times \bar{r}'_v| = ab|\sin\gamma| = \sqrt{EG - F^2}. \quad (3.8)$$

3.3. Кут перетину двох ліній на поверхні

Розглянемо дві лінії на поверхні в точці $M(u_0, v_0)$. Параметри, що відносяться до цих двох ліній, позначимо відповідно u_1, v_1, s_1 і u_2, v_2, s_2 . Тоді одиничні вектори дотичних до цих ліній у спільній точці M будуть

$$\frac{d\bar{r}}{ds_1} = \bar{r}'_u \frac{du_1}{ds_1} + \bar{r}'_v \frac{dv_1}{ds_1} \quad \text{і} \quad \frac{d\bar{r}}{ds_2} = \bar{r}'_u \frac{du_2}{ds_2} + \bar{r}'_v \frac{dv_2}{ds_2}.$$

Під кутом φ між лініями в точці перетину M будемо розуміти кут між векторами дотичних до цих ліній. Обчислимо

$$\cos\varphi = \frac{d\bar{r}}{ds_1} \cdot \frac{d\bar{r}}{ds_2} = (\bar{r}'_u)^2 \frac{du_1}{ds_1} \frac{du_2}{ds_2} + \bar{r}'_u \bar{r}'_v \left(\frac{du_1}{ds_1} \frac{dv_2}{ds_2} + \frac{dv_1}{ds_1} \frac{du_2}{ds_2} \right) + (\bar{r}'_v)^2 \frac{dv_1}{ds_1} \frac{dv_2}{ds_2}.$$

Використовуючи позначення попереднього параграфа, запишемо

$$\cos\varphi = \frac{E du_1 du_2 + F (du_1 dv_2 + dv_1 du_2) + G dv_1 dv_2}{ds_1 ds_2}. \quad (3.9)$$

Умовою ортогональності ліній є $\cos\varphi = 0$, або

$$E du_1 du_2 + F (du_1 dv_2 + dv_1 du_2) + G dv_1 dv_2 = 0. \quad (3.10)$$

3.4. Диференціал площі поверхні

Розглянемо координатну сітку ліній на поверхні і криволінійний чотирикутник, утворений лініями з постійними значеннями координат u , $u+\Delta u$, v і $v+\Delta v$, що перетинаються в точках M, M_1, M_2, M_3 (рис. 3.1). Виділяючи головні частини приростів

$$\overline{MM_1} = \bar{r}(u + \Delta u, v) - \bar{r}(u, v) \approx \bar{r}'_u du$$

$$\overline{MM_2} = \bar{r}(u, v + \Delta v) - \bar{r}(u, v) \approx \bar{r}'_v dv$$

та приблизно (при малих $\Delta u, \Delta v$) замінюючи криволінійний чотирикутник паралелограмом, побудованим на векторах $\bar{r}'_u du$ і $\bar{r}'_v dv$, як це показано на рис. 2.1, запишемо площу паралелограма у вигляді

$$dS = |\bar{r}'_u du \times \bar{r}'_v dv| = |\bar{r}'_u \times \bar{r}'_v| |du dv| = |\bar{r}'_u| |\bar{r}'_v| |\sin \gamma| du dv.$$

З урахуванням формули (3.7) знаходимо, що

$$dS = \sqrt{EG - F^2} |du dv|. \quad (3.11)$$

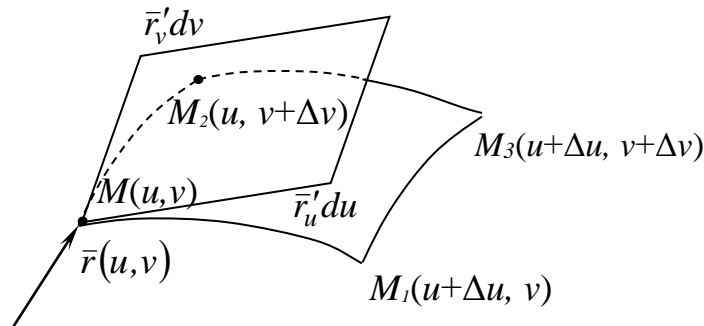

Рисунок 3.1

Оскільки криволінійний чотирикутник мало відрізняється від паралелограма при $du, dv \rightarrow 0$, величину dS називають *диференціалом площі поверхні*

Приклад 1. Гелікоїд. Цю поверхню можна отримати при гвинтовому русі відрізка прямої, паралельного площині XOY і перетинаючого вісь OZ (вісь гвинтового руху). Проекція відрізка прямої на площину XOY рівномірно

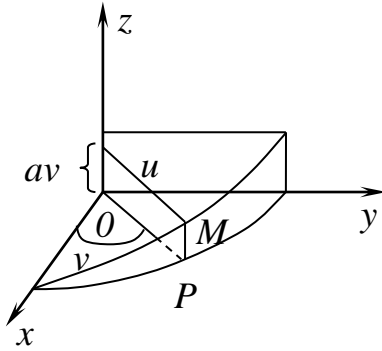

Рисунок 3.2

обертається навколо початку координат, а точка перетину з віссю OZ рівномірно переміщується по цій осі (рис. 3.2).

Записуємо вектори

$$\bar{r} = x\bar{i} + y\bar{j} + z\bar{k} = u \cos v \bar{i} + u \sin v \bar{j} + av\bar{k},$$

$$\bar{r}'_u = \cos v \bar{i} + \sin v \bar{j} + 0\bar{k},$$

$$\bar{r}'_v = -u \sin v \bar{i} + u \cos v \bar{j} + a\bar{k},$$

$$\bar{N} = \bar{r}'_u \times \bar{r}'_v = \begin{vmatrix} \bar{i} & \bar{j} & \bar{k} \\ \cos v & \sin v & 0 \\ -\sin v & \cos v & a \end{vmatrix} = a \sin v \bar{i} - a \cos v \bar{j} + u\bar{k}$$

Тоді $E = (\bar{r}'_u) = 1$, $F = \bar{r}'_u \bar{r}'_v = 0$, $G = (\bar{r}'_v) = u^2 + a^2$, лінійний елемент

$$dS^2 = du^2 + (u^2 + a^2)dv^2.$$

Координатні лінії тут записуються таким чином:

- лінія $u = \text{const}$ – гвинтова лінія; при повному обороті (на кут 2π) проекції OP точка M підіймається на $2\pi a$, де a – шаг гвинта;
- лінія $v = \text{const}$ в усіх точках має одну й ту саму аплікату $z = av$; проекція лінії на площину XOY визначається рівнянням $y = x \text{tg } v$.

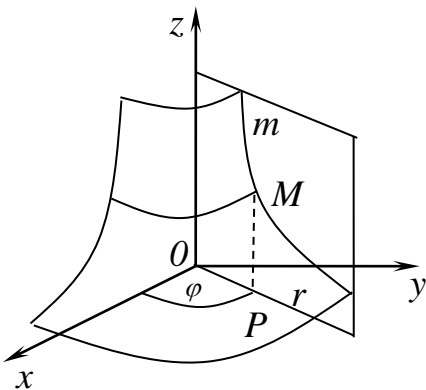

Рисунок 3.3

Приклад 2. Поверхня обертання. Нехай в площині, що проходить через вісь Oz , задана лінія m

$$z = f(r),$$

де z і r – прямокутні декартові координати в цій площині, причому вісь Or лежить на перетині цієї площини з площиною XOY . Нехай тепер m обертається навколо вісі Oz . Введемо на площині XOY полярні координати r, φ , отримуємо для точки

P (проекції точки M , що належить лінії m) наступні координати, які при обертанні лінії будуть змінюватися разом із кутом обертання φ

$$x = r \cos \varphi, \quad y = r \sin \varphi.$$

Точка M має ці дві координати і ще третю координату

$$z = f(r).$$

Таким чином, радіус-вектор довільної точки, що належить поверхні обертання, має вид

$$\bar{r} = r \cos \varphi \bar{i} + r \sin \varphi \bar{j} + f(r) \bar{k},$$

$$\bar{r}'_r = \cos \varphi \bar{i} + \sin \varphi \bar{j} + f'(r) \bar{k}, \quad \bar{r}'_\varphi = -r \sin \varphi \bar{i} + r \cos \varphi \bar{j} + 0 \bar{k},$$

$$\bar{N} = \bar{r}'_r \times \bar{r}'_\varphi = \begin{vmatrix} \bar{i} & \bar{j} & \bar{k} \\ \cos \varphi & \sin \varphi & f'(r) \\ -r \sin \varphi & r \cos \varphi & 0 \end{vmatrix} = -r f'(r) \cos \varphi \bar{i} - r f'(r) \sin \varphi \bar{j} + r \bar{k}.$$

Тоді

$$E = (\bar{r}'_r)^2 = 1 + [f'(r)]^2, \quad F = \bar{r}'_r \cdot \bar{r}'_\varphi = 0, \quad G = (\bar{r}'_\varphi)^2 = r^2,$$

лінійний елемент

$$ds^2 = [1 + [f'(r)]^2] dr^2 + r^2 d\varphi^2.$$

Координатні лінії утворюють ортогональну сітку, тому що $F = 0$. Лінії $\varphi = \text{const}$ називаються меридіанами (вони утворюються в перерізі поверхні площинами, що проходять через вісь обертання). Лінії $r = \text{const}$ називаються паралелями (вони утворюються в перерізі поверхні площинами, перпендикулярними осі Oz), це окружності з центрами на осі Oz .

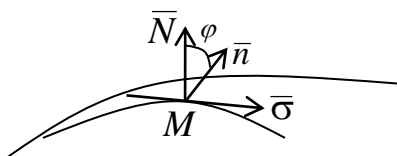
3.5. Друга квадратична форма поверхні. Нормальні кривизни.

Класифікація точок поверхні

Розглянемо будь-яку лінію на поверхні. Нехай в точці M вектор $\bar{N}$ – це одиничний вектор нормалі до поверхні, а вектори $\bar{\sigma}$ і $\bar{n}$ – одиничні вектори дотичної і головної нормалі до цієї лінії. Використаємо тепер першу формулу Френе, $\frac{d\bar{\sigma}}{ds} = k \bar{n}$. Помноживши ліву і праву частини рівності скалярно на $\bar{N}$,

маємо

$$\frac{d\bar{\sigma}}{ds} \cdot \bar{N} = k(\bar{n}, \bar{N}) = k \cos \varphi, \quad (3.12)$$

де φ – кут між векторами $\bar{n}$ і $\bar{N}$. Так як

Рисунок 3.4

$$\bar{\sigma} = \frac{d\bar{r}}{ds} = \bar{r}'_u \frac{du}{ds} + \bar{r}'_v \frac{dv}{ds},$$

то

$$\frac{d\bar{\sigma}}{ds} = \frac{d^2\bar{r}}{ds^2} = \bar{r}''_{uu} \left(\frac{du}{ds} \right)^2 + 2\bar{r}''_{uv} \left(\frac{du}{ds} \right) \left(\frac{dv}{ds} \right) + \bar{r}''_{vv} \left(\frac{dv}{ds} \right)^2 + \bar{r}'_u \frac{d^2u}{ds^2} + \bar{r}'_v \frac{d^2v}{ds^2}. \quad (3.13)$$

Величину $\cos\varphi \cdot k$ в (3.2) позначають через k_n і називають *нормальною кривизною поверхні* в точці M ,

$$k_n = \bar{N} \cdot \frac{d^2\bar{r}}{ds^2} = \frac{Ldu^2 + 2Mdudv + Ndv^2}{ds^2}, \quad (3.14)$$

де $L = \bar{N} \cdot \bar{r}''_{uu}$, $M = \bar{N} \cdot \bar{r}''_{uv}$, $N = \bar{N} \cdot \bar{r}''_{vv}$. При обчисленні скалярного добутку векторів $\bar{N}$ і $\frac{d^2\bar{r}}{ds^2}$ (останній вектор визначається рівністю (3.13)), маємо $\bar{N} \cdot \bar{r}'_u = \bar{N} \cdot \bar{r}'_v = 0$, тому що вектори $\bar{r}'_u$ і $\bar{r}'_v$ лежать в дотичній площині до поверхні. Врахуємо, що одиничний вектор нормалі (див. п.3.4)

$$\bar{N} = \frac{\bar{r}'_u \times \bar{r}'_v}{\sqrt{EG - F^2}}.$$

Тоді введені вище коефіцієнти можна записати інакше:

$$L = \frac{(\bar{r}''_{uu}, \bar{r}'_u, \bar{r}'_v)}{\sqrt{EG - F^2}}, \quad M = \frac{(\bar{r}''_{uv}, \bar{r}'_u, \bar{r}'_v)}{\sqrt{EG - F^2}}, \quad N = \frac{(\bar{r}''_{vv}, \bar{r}'_u, \bar{r}'_v)}{\sqrt{EG - F^2}}, \quad (3.15)$$

де чисельники формул є змішані добутки векторів, а коефіцієнти E , G і F були визначені раніше, формулами (3.6).

Вираз, що стоїть в чисельнику правої частини формули (3.14), називається *другою квадратичною формою* поверхні (або *другою диференціальною формою Гауса*).

$$d^2\Phi = L(u, v) du^2 + 2M(u, v) dudv + N(u, v) dv^2, \quad (3.16)$$

отже,

$$k_n = \frac{d^2\Phi}{ds^2}$$

і нормальна кривина дорівнює відношенню двох квадратичних форм поверхні.

Друга квадратична форма поверхні і нормальна кривина не залежать від вибору декартової системи координат, або від вибору криволінійних координат на поверхні. Оскільки чисельник і знаменник виразу (3.14) - це квадратичні форми щодо du, dv , то нормальна кривина k_n залежить тільки від відношення $du : dv$, тобто, нормальна кривина визначається дотичною до обраної кривої на поверхні. Звідси випливає теорема.

Теорема. *Всі лінії на поверхні, що проходять через точку M поверхні зі спільною дотичною мають одну і ту ж нормальну кривину.*

Відзначимо також, що в так званих нормальних перетинах поверхні, що проходять через вектор нормалі $\bar{N}$, напрямком цього вектора збігається з напрямком головної нормалі до лінії на поверхні, що лежить в цьому перетині, так що нормальна кривина збігається з кривизною цієї лінії. Зазвичай радіус кривини нормального перетину поверхні береться з протилежним знаком.

Оскільки $ds^2 > 0$, то знак нормальної кривини $k_n = \frac{d^2\Phi}{ds^2}$ повністю визначається знаком чисельника, тобто знаком другою квадратичної форми. Поділимо вираз $d^2\Phi$ на dv^2 (при $dv^2 \neq 0$, в противному випадку потрібно ділити на du^2) і позначимо $z = \frac{du}{dv}$; дослідимо знак отриманого квадратного тричлена $z^2L + z \cdot 2M + N$. Якщо $L \neq 0$, то, розділимо на L і дослідимо вираз

$$z^2 + \frac{2M}{L}z + \frac{N}{L} = \left(z + \frac{M}{L}\right)^2 + \left(\frac{NL - M^2}{L^2}\right).$$

1) Якщо $M^2 - NL < 0$, то тоді отримано квадратичний вираз, а значить і $d^2\Phi$ додатні. У цьому випадку в розглянутій точці знак нормальної кривини k_n один і той же у всіх напрямках і визначається тільки знаком L , а головні нормалі всіх кривих на поверхні, що проходять через цю точку, спрямовані в одну сторону. Така точка називається *еліптичною*.

2) Якщо $M^2 - NL > 0$, то, в залежності від відношення $\frac{du}{dv}$, друга квадратична форма $d^2\Phi$ може виявитися як додатною, так і від'ємною, і нормальна кривина k_n також може змінювати знак в різних напрямках. Така точка поверхні називається *гіперболічною*.

3) Якщо $M^2 - NL = 0$, то $d^2\Phi$ і k_n не змінюють знак, але обертаються в нуль, коли $\frac{du}{dv} = -\frac{M}{L}$. Ця точка поверхні називається *параболічною*.

3.6. Головні напрямки та головні кривизни

Серед нескінченної кількості значень нормальної кривизни в даній точці поверхні виділимо екстремальні. Це так звані *головні кривизни*.

Для визначення екстремальних значень нормальної кривизни використовуємо вираз (3.14). Помноживши на знаменник, отримуємо

$$-k_n(E du^2 + 2F dudv + G dv^2) + L du^2 + 2M dudv + N dv^2 = 0, \quad (3.17)$$

Відношення $\frac{du}{dv}$ можна змінювати, змінив чисельник $\xi = du$ при незмінному знаменнику, або знаменник $\eta = dv$ при незмінному чисельнику. Тому ми можемо диференціювати рівність (3.17) і отримати часткову похідну за змінною ξ або за змінною η . Використовуємо необхідні умови екстремуму, дорівнюючі ці частинні похідні до нуля. Отримуємо після скорочення на 2:

$$\begin{aligned} L du + M dv - k_n(E du + F dv) &= 0, \\ M du + N dv - k_n(F du + G dv) &= 0. \end{aligned} \quad (3.18)$$

Виключаючи з рівнянь (3.18) величину k_n , отримуємо наступне рівняння:

$$\begin{vmatrix} L du + M dv & E du + F dv \\ M du + N dv & F du + G dv \end{vmatrix} = 0, \quad (3.19)$$

яке визначає відношення $\frac{du}{dv}$ і значення k_n в точці екстремуму.

Ті напрямки в точці поверхні, які дають екстремум нормальній кривині, називаються *головними напрямками*.

Теорема. У кожній точці будь-якій поверхні (крім сфери) існують в дотичній площині два дійсних, взаємно ортогональних головних напрямки. На сфері головні напрямки невизначені.

Тут необхідно довести, що квадратне рівняння (3.19) відносно $\frac{du}{dv}$ має дійсні корені. Так як існування головних напрямків не залежить від вибору координатних ліній, то для спрощення обчислень вважатимемо координатну систему ортогональною, тобто припустимо $F = 0$. Тоді рівняння (3.18) набуває вигляд

$$(L du + M dv)G dv - (M du + N dv)E du = 0,$$

або

$$EM du^2 + (EN - LG)dudv - MGdv^2 = 0. \quad (3.20)$$

Дискримінант цього квадратного рівняння $(EN - LG)^2 + 4EGM^2 > 0$, тому що $E > 0$, $G > 0$.

Нехай головним напрямкам відповідають розв'язки рівняння (3.20) $\frac{du_1}{dv_1}$ і

$\frac{du_2}{dv_2}$. Для доведення ортогональності розглянемо вираз

$$\frac{du_1}{dv_1} \cdot \frac{du_2}{dv_2} = -\frac{MG}{EM} = -\frac{G}{E},$$

що випливає з квадратного рівняння (3.20), звідки маємо

$$Edu_1 du_2 + Gdv_1 dv_2 = 0.$$

Це збігається з умовами ортогональності (3.10) при $F = 0$. Якщо $M=0$, то рівняння (3.20) набуває вигляд

$$(EN - LG)dudv = 0, \quad (3.21)$$

тоді координатні лінії $du = 0$ і $dv = 0$ при $F = 0$ ортогональні; якщо ж $EN - LG = 0$, то головні напрямки невизначені (це вірно для сфери).

3.7. Лінії кривизни

Лінія, яка в кожній точці має дотичну головного напрямку, називається лінією кривизни.

У зв'язку з цим визначенням виписуємо два очевидних слідства з попередньої теореми.

Наслідок 1. Через кожену точку проходять дві лінії кривизни.

Наслідок 2. На кожній поверхні (окрім сфери) є два сімейства ліній кривизни; вони завжди дійсні і утворюють ортогональну сітку. На сфері лінії кривизни невизначені.

Доведемо Наслідок 3. Оборнення в нуль середніх коефіцієнтів двох квадратичних форм необхідно і достатньо, щоб поверхня була віднесена до ліній кривизни.

Достатність була доведена в розділі 2.1. Дійсно, з умов $M = 0$, $F = 0$ ми отримали (див. рівність (3.21)), що для ліній кривизни $du = 0$ або $dv = 0$. Доведемо необхідність. Якщо поверхня віднесена до ліній кривизни, то рівняння (3.19) допускає розв'язки $du = 0$ і $dv = 0$. Вважаючи по черзі $du = 0$ і $dv = 0$, маємо

$$MG - FN = 0, \quad LF - EM = 0. \quad (3.22)$$

Якщо розглядати (3.22) як систему лінійних алгебраїчних однорідних рівнянь відносно F і M , отримуємо, що ця система допускає лише тривіальний розв'язок $F = 0$, $M = 0$, якщо визначник системи не обертається в нуль, тобто $EN - LG \neq 0$. Цей визначник дорівнює нулю тільки для сфери, де всі нормальні кривизни однакові і головні напрямки невизначені.

3.8. Повна і середня кривизни поверхні

Система (3.18) є однорідною і лінійною відносно невідомих du і dv . Така система має нетривіальний розв'язок тільки в тому випадку, якщо її визначник дорівнює нулю

$$\Delta(du, dv) = \begin{vmatrix} L - k_n E & M - k_n F \\ M - k_n F & N - k_n G \end{vmatrix} = 0,$$

що призводить до квадратного рівняння відносно головних кривизн,

$$k_n^2 (EG - F^2) - k_n (LG + NE - 2MF) + LN - M^2 = 0. \quad (3.23)$$

За допомогою формул Вієта випикуємо суму і добуток головних кривизн у вигляді

$$H = k_{n_1} + k_{n_2} = \frac{2MF - LG - NE}{EG - F^2}, \quad K = k_{n_1} k_{n_2} = \frac{LN - M^2}{EG - F^2}. \quad (3.24)$$

H і K називаються відповідно середньою та повною (гаусовими) кривизнами поверхні. Це основні скалярні інваріанти поверхні. Якщо говорять про поверхні постійної кривизни, то мають на увазі повну кривизну поверхні. Обернення в нуль середньої кривизни $H=0$ виділяє особливий клас мінімальних поверхонь, які при заданому контурі мають найменшу площу. Вперше отримав ці інваріанти Ейлер.

3.9. Асимптотичні лінії. Геодезична кривизна та геодезичні лінії

Асимптотичні лінії на поверхні – це лінії, в кожній точці яких нормальна кривизна k_n дорівнює нулю.

Це можливо, якщо

- 1) кривизна $k=0$ (в усіх точках), в цьому випадку лінія - пряма;
- 2) $\cos\varphi=0$ ($\varphi=\pm\frac{\pi}{2}$),

де φ – кут між головної нормаллю кривої і нормаллю до поверхні. Отже, в цьому випадку головна нормаль лежить в дотичній площині до поверхні, тоді ця дотична площина збігається з дотичною площиною асимптотичної лінії, а нормаль до поверхні – з її бінормаллю.

Оскільки $k_n=0$, то і $d^2\Phi=0$, тоді

$$L du^2 + 2M du dv + N dv^2 = 0. \quad (3.25)$$

Умова існування дійсних коренів для цього рівняння $M^2 - LN > 0$, а це означає, що асимптотичні лінії існують, утворюючи сітку координатних ліній, тільки в тій області поверхні, де її кривизна від'ємна (всі точки гіперболічні). Дійсно, з (3.24) випливає, що $K < 0$, тому що $EG - F^2 > 0$.

Приклад. Знайти асимптотичні лінії гелікоїда, рівняння якого розглядалися раніше (розділ 3.4).

Випишемо всі необхідні вектори,

$$\begin{aligned} \bar{r}(u \cos v, u \sin v, av), \quad \bar{r}_u(\cos v, \sin v, 0), \quad \bar{r}_v(-u \sin v, u \cos v, a), \\ \bar{r}_{uu}(0, 0, 0), \quad \bar{r}_{uv}(-\sin v, \cos v, 0), \quad \bar{r}_{vv}(-u \cos v, -u \sin v, 0). \end{aligned}$$

Далі обчислюємо коефіцієнти першої і другою квадратичних форм за формулами (3.6) і (3.15), тоді маємо

$$\sqrt{EG - F^2} = \sqrt{u^2 + a^2}, \quad L = 0, \quad N = 0,$$

$$M = \frac{1}{\sqrt{u^2 + a^2}} \begin{vmatrix} \cos v & -u \sin v & -\sin v \\ \sin v & u \cos v & \cos v \\ 0 & a & 0 \end{vmatrix} = -\frac{a}{\sqrt{u^2 + a^2}},$$

тому

$$d^2\Phi = -\frac{a}{\sqrt{u^2 + a^2}} dudv,$$

і рівняння асимптотичних ліній має вигляд

$$dudv = 0.$$

Звідси маємо два сімейства координатних ліній: $u = \text{const}$ – гвинтові лінії і $v = \text{const}$ – прямолінійні твірні гелікоїду.

Геодезична кривизна лінії на поверхні визначається за формулою

$$k_g = k \sin \varphi,$$

де k – кривина лінії, а φ – кут між головної нормаллю лінії і нормаллю до поверхні. Можна показати, що геодезична кривизна лінії на поверхні залежить тільки від лінійного елемента поверхні і рівняння кривої відносно обраного ортогонального репера.

Геодезичні лінії – це лінії з нульовою геодезичної кривизною. З формул для визначення геодезичної кривизни випливає, що геодезичними лініями можуть бути або прямі ($k = 0$), або ті лінії, у яких $\sin \varphi = 0$, тобто $\varphi = 0$ або $\varphi = \pi$. В обох випадках головна нормаль з точністю до додатного напрямку збігається з нормаллю до поверхні.

Сформулюємо теорему, яка тут наводиться без доведення.

Теорема. *Через будь-яку точку поверхні в області її регулярності при заданому куті нахилу дотичній до напрямку першої осі репера проходить одна і тільки одна геодезична лінія.*

Ця теорема аналогічна теоремі планіметрії: через будь-яку точку при заданому куті нахилу до осі OX (заданому напрямку) проходить одна і тільки одна пряма. Однак друге припущення планіметрії – через кожні дві точки

площини проходить одна і тільки одна пряма - вже не завжди задовольняється для геодезичних ліній на поверхні. Зокрема, протилежні точки сфери з'єднуються багатьма геодезичними однієї довжини, які утворюють однопараметричне сімейство.

Геодезична лінія при заданому лінійному елементі поверхні $ds^2 = a^2 du^2 + b^2 dv^2$ реалізує найкоротшу відстань між точками A і B в порівнянні з іншими лініями, що проходять на поверхні через ці точки. Це важливе твердження справедливо при виконанні двох умов:

- 1) криві порівняння досить близькі до даної геодезичної;
- 2) точка B розташована не дуже далеко від точки A .

Нотатки з історії диференціальної геометрії

Виникнення **диференціальної геометрії поверхонь** відноситься до 18 сторіччя і зв'язане з іменами Ейлера та Монжа. Перший зведений твір по теорії поверхонь був написаний Монжем у 1795р. В 1827 Гаус опублікував роботу «Загальне дослідження щодо кривих поверхонь», де заклав основи теорії поверхонь в її сучасному вигляді. В подальшому велика роль у розвитку геометрії відіграли роботи Римана (1854), який заложив основи риманової геометрії, Клейна (1872), Мебіуса, Жордана, Пуанкаре, а в 20 сторіччі – роботи Дарбу, Картана та інших математиків.

РОЗДІЛ 4 ВСТУП ДО ТЕОРІЇ ОБВІДНИХ

4.1. Обвідна однопараметричного сімейства кривих на площині

Означення. Обвідною однопараметричного сімейства кривих на площині називається крива, яка в кожній своїй точці торкається однієї з ліній сімейства.

Нехай однопараметричне сімейство кривих задається рівнянням

$$F(x, y, \alpha) = 0. \quad (4.1)$$

Для обчислення кутового коефіцієнта дотичної до лінії сімейства диференціюємо останнє рівняння по x в припущенні, що y – неявна функція від x . Припускаємо також, що випадок $\frac{\partial F}{\partial x} = \frac{\partial F}{\partial y} = 0$ (особливі точки сімейства) з розгляду виключаються. Маємо

$$\frac{\partial F}{\partial x} + \frac{\partial F}{\partial y} \cdot \frac{\partial y}{\partial x} = 0, \text{ або } \frac{\partial F}{\partial x} dx + \frac{\partial F}{\partial y} dy = 0. \quad (4.2)$$

Для запису шуканого рівняння обвідної формально використовуємо ту ж функцію

$$\Psi(x, y, C(x, y)) = 0,$$

де, однак, $C(x, y)$ – довільний аналітичний вираз. Звідси отримуємо

$$\frac{\partial \Psi}{\partial x} dx + \frac{\partial \Psi}{\partial y} dy + \frac{\partial \Psi}{\partial C} dC = 0. \quad (4.3)$$

Оскільки кутові коефіцієнти обвідної і дотичної до ліній сімейства в точці дотику повинні збігатися, то, порівнюючи (4.1) і (4.2), отримуємо, що $\frac{\partial \Psi}{\partial C} dC = 0$. Якщо $dC = 0$, то $C = \text{const}$, і ми отримуємо задане сімейство

кривих. Тому потрібно вважати, що $\frac{\partial \Psi}{\partial C} = 0$. Остаточно, для визначення

обвідної отримуємо систему рівнянь

$$\Psi(x, y, C) = 0, \quad \frac{\partial \Psi}{\partial C}(x, y, C) = 0. \quad (4.4)$$

Виключаючи з системи параметр C , отримаємо шукане рівняння обвідної.

Зауважимо, що обвідна сімейства кривих може і не існувати, а виключення параметра з системи рівнянь (4.4) може привести до геометричного місця особливих точок сімейства, в яких криві не мають дотичних.

Приклад 1. Розглянемо сімейство кіл заданого радіуса, центри яких лежать на осі ОХ:

$$(x - C)^2 + y^2 = a^2.$$

Система рівнянь (4.4) набуває вигляду

$$\begin{cases} (x - C)^2 + y^2 = a^2 \\ -2(x - C) = 0 \end{cases},$$

що призводить до двох обвідних сімейства $y = \pm x$.

Приклад 2. Розглянемо сімейство кіл змінного радіусу, центри яких лежать на осі ОХ:

$$(x - C)^2 + y^2 = C^2.$$

Система рівнянь (4.4) в даному випадку набуває вигляду

$$\begin{cases} (x - C)^2 + y^2 = C^2 \\ -2(x - C) = 2C \end{cases},$$

що призводить до протиріччя. Єдиний розв'язок для двох рівнянь не існує.

Приклад 3. Розглянемо сімейство кіл змінного радіусу, центри яких лежать на осі ОХ:

$$(x - C)^2 + y^2 = (kC)^2.$$

Слід самостійно довести, що обвідні даного сімейства у вигляді прямих існують завжди, якщо $k \neq 1$. Отримати рівняння цих обвідних.

4.2. Обвідна однопараметричного сімейства поверхонь

Означення обвідної сімейства поверхонь не відрізняється по суті від означення обвідної сімейства кривих.

Нехай задано сімейство поверхонь

$$F(x, y, z, C) = 0. \quad (4.5)$$

Фіксуємо значення C , маємо певну поверхню сімейства. Обвідна даного сімейства поверхонь – це поверхня, яка в кожній своїй точці торкається будь-якої поверхні сімейства. Нехай формально обвідна поверхня визначається тим же рівнянням, що і сімейство поверхонь, але зі змінною величиною C :

$$F(x, y, z, C(x, y, z)) = 0.$$

Для заданого сімейства (4.5) в силу сталості C має виконуватися така умова, що визначає дотичну поверхню:

$$\frac{\partial F}{\partial x} dx + \frac{\partial F}{\partial y} dy + \frac{\partial F}{\partial z} dz = 0.$$

На обвідній поверхні C – змінна величина, і ми повинні записати

$$\frac{\partial F}{\partial x} dx + \frac{\partial F}{\partial y} dy + \frac{\partial F}{\partial z} dz + \frac{\partial F}{\partial C} dC = 0.$$

Порівнюючи, як і раніше, кутові коефіцієнти обвідної і дотичної поверхонь до ліній сімейства в точці дотику, отримаємо, що змінний параметр C визначається зі співвідношення

$$\frac{\partial F}{\partial C}(x, y, z, C) = 0.$$

(Таким чином, нескінченно мале переміщення (dx, dy, dz) в спільних точках обвідної і поверхні сімейства ортогональні одному і тому ж напрямку, що визначається вектором $\left(\frac{\partial F}{\partial x}; \frac{\partial F}{\partial y}; \frac{\partial F}{\partial z}\right)$).

Можна сказати, що обвідна поверхня визначається системою рівнянь

$$F(x, y, z, C) = 0, \quad \frac{\partial F}{\partial C}(x, y, z, C) = 0. \quad (4.6)$$

Зауважимо, що обвідна сімейства поверхонь може і не існувати.

Приклад. Розглянемо сімейство сфер заданого радіуса R , центри яких знаходяться на осі OZ

$$x^2 + y^2 + (z - C)^2 = R^2.$$

Диференціюємо по C , маємо $-2(z - C) = 0$. Виключаємо з цих двох рівнянь C , маємо рівняння кругового циліндра

$$x^2 + y^2 = R^2,$$

який дотикається кожної зі сфер даного сімейства.

Завдання 1

Дано: крива і точка M на кривій. Для заданої точки

- 1) визначити одиничний вектор дотичної; записати рівняння дотичної і рівняння нормальної площини;
- 2) знайти одиничні вектори головної нормалі і бінормалі;
- 3) записати рівняння стичної і спрямної площин;
- 4) обчислити значення кривизни кривої в даній точці двома способами, а саме, застосувавши формули (1.14) і (1.16).

Варіанти:

1. $x = \frac{t^4}{4}, y = \frac{t^3}{3}, z = \frac{t^2}{2}; M(1/4, 1/3, 1/2)$
2. $x = at, y = (1/2)at^2, z = (1/3)at^3; M(2a, 2a, 8a/3)$
3. $x = t - \sin t, y = 1 - \cos t, z = 4 \sin(t/2); M(\pi/2 - 1, 1, 2\sqrt{2})$
4. $y^2 + z^2 = 25, x^2 + y^2 = 10; M(1, 3, 4)$
5. $x^2 + y^2 = z^2, x^2 = y; M(1, 1, \sqrt{2})$
6. $x = \cos t, y = \sin t, z = e^t; M(1, 0, 1)$
7. $x = t^2, y = 1 - t, z = t^2; M(1, 0, 1)$
8. $x^2 + y^2 + z^2 = 3, x^2 + y^2 = 2; M(1, 1, 1)$
9. $x^2 = 2az, y^2 = 2az; M(2a, 2a, 2a)$
10. $x = e^t, y = e^{-t}, z = t\sqrt{2}; M(e, e^{-1}, \sqrt{2})$
11. $x = \sin t, y = \cos t, z = \operatorname{tg} t; M(\sqrt{2}/2, \sqrt{2}/2, 1)$
12. $x = t^3 - t^2 - 5, y = 3t^2 + 1, z = 2t^3 - 16; M(-1, 13, 0)$
13. $x = 2t + 3, y = 3t - 1, z = t^2; M(5, 2, 1)$
14. $x = \cos t, y = \sin t, z = \operatorname{ch} t; M(1, 0, 1)$
15. $x = 2t, y = \ln t, z = t^2; M(2, 0, 1)$
16. $x = e^t \cos t, y = e^t \sin t, z = e^t; M(1, 0, 1)$
17. $x^2 = 3y, 2xy = 9z; M(3, 3, 2)$
18. $x = \sin t, y = \cos t, z = e^{-t}; M(0, 1, 1)$

19. $x = t^2, y = t + 1, z = t^3; M(1, 2, 1)$

20. $x = t^2, y = 2t, z = \ln t; M(1, 2, 0)$

21. $x^2 = y^2 + z^2, y = z; M(2, 1, 1)$

22. $x = 3t + 3, y = t^2, z = 2t - 1; M(6, 1, 1)$

Зауваження. Якщо крива задана не параметричними рівняннями, то цей параметр нескладно ввести. Іноді зручно представити декартові координати як тригонометричні функції деякого параметра, але в загальному випадку в якості параметра можна вибрати одну з декартових координат.

Завдання 2

Дано: поверхня і точка на поверхні. Для заданої точки:

- 1) знайти вектор нормалі; записати рівняння дотичної площини і рівняння нормалі до поверхні;
- 2) обчислити коефіцієнти першої та другої квадратичних форм;
- 3) записати вираз нормальної кривизни;
- 4) знайти значення головних кривизн і відповідні головні напрямки;
- 5) обчислити значення гаусової і середньої кривизн.

Варіанти:

1. $z = xy; \quad M(1, 1, 1)$
2. $z = \sqrt{x^2 + y^2} - xy; \quad M(3, 4, -7)$
3. $z = \frac{x^3 - 3axy + y^3}{a^2}; \quad M(a, a, -a)$
4. $x = \operatorname{arctg} \frac{y}{x}; \quad M\left(1, 1, \frac{\pi}{4}\right)$
5. $\frac{x^2}{4} + y^2 + z^2 = 1; \quad M\left(\frac{2\sqrt{3}}{3}, \frac{\sqrt{3}}{3}, \frac{\sqrt{3}}{3}\right)$
6. $z = x^3 - xy + y^3; \quad M(1, 1, 1)$
7. $x^2 - xy - 2x - z + 3 = 0; \quad M(1, 1, 1)$
8. $x^2 + y^2 + 2z^2 = 1; \quad M\left(\frac{\sqrt{3}}{3}, \frac{\sqrt{3}}{3}, \frac{\sqrt{6}}{6}\right)$
9. $x = u - v, \quad y = u + v, \quad z = 2uv; \quad M(1, 2, 2)$
10. $x + 2y - \ln z + 4 = 0; \quad M(-2, -1, 1)$
11. $xyz = a^3; \quad M(a, a, a)$
12. $x^2 - y^2 - 3z = 0; \quad M(\sqrt{3}, 0, 1)$
13. $2pz = x^2 + y^2; \quad M\left(1, 1, \frac{1}{p}\right)$
14. $x^2 + 2y^2 + z^2 = 1; \quad M\left(\frac{1}{2}, \frac{1}{2}, \frac{1}{2}\right)$

15. $x^2 - xy - 8x + z + 5 = 0; M(2, -3, 1)$
16. $x = a(u + v), y = b(u - v), z = uv; M(2a, 0, 1)$
17. $\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} - \frac{z^2}{c^2} = 0; M(a, b, \sqrt{2}c)$
18. $z = \frac{x^2}{2a^2} - \frac{y^2}{2b^2}; M(a, b, 0)$
19. $\frac{x^2 + z^2}{9} + \frac{y^2}{25} = 1; M(0, 5, 0)$
20. $x^2 - 2y - z^2 = 0; M(\sqrt{2}, 1, 0)$
21. $2x - y + \ln z - 2 = 0; M(1, 0, 1)$
22. $x^2 - y^2 + 2z = 0; M(0, \sqrt{2}, 1)$

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Основна:

1. Рашевский П. К. Курс дифференциальной геометрии / П. К. Рашевский. – Москва : Гостехиздат, 1956. – 420 с.
2. Норден А.П. Краткий курс дифференциальной геометрии / А.П. Норден. – Москва: Физматгиз, 1958. – 244 с.
3. Норден А.П. Теория поверхностей/ А. П. Норден. – Москва : Гостехиздат, 1956. – 259 с.
4. Фиников С. П. Дифференциальная геометрия / С. П. Фиников. – Москва : Изд-во МГУ, 1961. – 158 с.
5. Смирнов В. И. Курс высшей математики. Том 2 / В. И. Смирнов. – Москва : Наука, 1974. – 628 с.
6. Кованцов Н.И. Дифференциальная геометрия / Н.И. Кованцов. – Київ : Вища школа, 1973.
7. Кованцов Н. И. Дифференциальная геометрия, топология, тензорный анализ. Сборник задач. Учеб. пособие / Н. И. Кованцов. [и др.]. – Київ : Вища школа, 1989. – 398 с.
8. Погорелов А. В. Дифференциальная геометрия / А. В. Погорелов. – Москва : Наука, 1974. – 176 с.
9. Позняк Э. Г. Дифференциальная геометрия. Первое знакомство / Э. Г. Позняк, Е. В. Шикин. – Москва : Изд-во МГУ, 1990. – 384 с.
10. Борисенко О. А. Диференціальна геометрія і топологія / О. А. Борисенко. – Харків : Основа, 1995. – 209 с.

Додаткова:

11. Аминов Ю. А. Дифференциальная геометрия и топология кривых / Ю. А. Аминов. – Москва : Наука, 1987. – 160 с.
12. Мищенко А. С. Курс дифференциальной геометрии и топологии / А. С. Мищенко, А. Т. Фоменко. – Москва : Изд-во МГУ, 1980. – 439 с.
13. Мищенко А. С. Сборник задач по дифференциальной геометрии и топологии / А. С. Мищенко , Ю. П. Соловьев, А. Т. Фоменко. – Москва : Физматлит, 1981. – 412 с.
14. Рашевский П. К. Риманова геометрия и тензорный анализ / П. К. Рашевский. – Москва : Изд-во МГУ, 1987. – 664 с.
15. Дубровин Б. А. Современная геометрия / Б. А. Дубровин, С. П. Новиков, А. Т. Фоменко . – Москва : Наука, 1985. – 760 с.
16. Михлин Ю. В. Элементы дифференциальной геометрии : навч. посіб. / Ю. В. Михлин, И. О. Морачковская, Н. А. Кириллова. – Харьков : НТУ «ХПИ», 2005. – 52 с.
17. Величко І. Г. Диференціальна геометрія кривих та поверхонь / І. Г. Величко, М. О. Гургенідзе, П. Г. Стеганцева. – Запоріжжя : ЗНУ, 2009. – 76 с.

ЗМІСТ

ВСТУП	.....	3
РОЗДІЛ 1.	Просторова крива. Вектор-функція скалярного аргументу. Дотична до лінії. Кривизна кривої та її обчислення.....	4
1.1.	Просторова крива. Вектор-функція скалярного аргументу	4
1.2.	Правила диференціювання вектор-функції скалярного аргументу	4
1.3.	Дотична до лінії.....	6
1.4.	Кривизна плоскої кривої та її обчислення.....	7
1.5.	Кривизна просторової кривої та її обчислення.....	9
РОЗДІЛ 2.	Формули Френе.....	14
2.1.	Формули Френе. Тригранник Френе.....	14
2.2.	Аналіз системи рівнянь Френе.....	16
РОЗДІЛ 3.	Поверхня в просторі. Перша і друга квадратичні форми поверхні.....	19
3.1.	Поверхня в просторі. Дотична площина і нормаль до поверхні.....	19
3.2.	Перша квадратична форма поверхні. Диференціальний елемент площі поверхні.....	20
3.3.	Кут перетину двох ліній на поверхні	22
3.4.	Диференціал площі поверхні.....	23
3.5.	Друга квадратична форма поверхні. Нормальні кривизни. Класифікація точок поверхні.....	25
3.6.	Головні напрями і головні кривизни.....	28
3.7.	Лінії кривизни.....	29
3.8.	Повна і середня кривизни поверхні.....	30
3.9.	Асимптотичні лінії. Геодезична кривизна та геодезичні лінії.....	31
РОЗДІЛ 4.	Вступ до теорії обвідних.....	34
4.1.	Обвідна однопараметричного сімейства кривих на площині	34
4.2.	Обвідна однопараметричного сімейства поверхонь.....	36
ЗАВДАННЯ 1	.....	38
ЗАВДАННЯ 2	.....	40
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	.....	42

Навчальне видання

МІХЛІН Юрій Володимирович
КИРИЛЛОВА Наталія Олександрівна
МОРАЧКОВСЬКА Ірина Олегівна

ЕЛЕМЕНТИ ДИФЕРЕНЦІАЛЬНОЇ ГЕОМЕТРІЇ

Навчальний посібник
для студентів навчально-наукового інженерно-фізичного інституту
спеціальностей 113 – «Прикладна математика»
та 122 – «Комп'ютерні науки»

Відповідальний за випуск Курпа Л. В.
Роботу до видання рекомендував Бреславський Д. В.

В авторській редакції

План 2019 р., поз. 65

Підп. до друку 23.06.20. Формат 60×84 1/16. Папір офсетний.
Riso-друк. Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 2,56.
Наклад 50 прим. Зам. № _____. Ціна договірна.

Видавець Видавничий центр НТУ «ХП».

Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 5478 від 21.08.2017 р.
61002, Харків, вул. Кирпичова, 2

Видавець ТОВ «ПЛАНЕТА-ПРІНТ»
вул. Багалія, 16, Харків, 261002,
свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4568 від 17.06.2013.

Виготовлювач ФЛ-П Черняк Л.О.
261002, Харків, вул. Багалія, 16,
Свідоцтво № 2480000000079553, від 16.06.2007 р.